

SIGILIUL UNUI IERARH AL ROSIEI ÎN AȘEZAREA DE LA GARVĂN (regiunea Galați)

DE

I. BARNEA

În rapoartele anuale de săpături ale șantierului arheologic *Dinogetia* și într-un studiu publicat în ultimul timp¹, s-a atras atenția asupra unei categorii de obiecte mărunte, a căror origine kieveană este bine stabilită. Săpăturile din anul 1954 ale aceluiași șantier arheologic au dat la iveală un mic *sigiliu de plumb*, care prezintă o deosebită importanță pentru istoria relațiilor dintre așezarea feudală timpurie (sec. X-XII) de la punctul Biseri-
cuța, satul *Garvăn*, și Rusia kieveană. Acest sigiliu aduce totodată o contribuție nouă la cunoașterea istoriei vechi a poporului rus. Din cauza dublei sale însemnătăți, am socotit necesară examinarea separată a micului obiect.

Sigiliul de plumb descoperit în vara anului 1954 la Biseri-
cuța-Garvăn s-a găsit la adâncimea de 0,35 m de la nivelul actual al solului, în pământul afinat de umplură al gropii bordeiului nr. 168. Acest bordei aparține categoriei de bordeie incendiate în a doua jumătate a secolului al XI-lea, poate chiar cu prilejul atacului uzilor, din anul 1065², și atribuite penultimului nivel de locuire al așezării feudale timpurii. Sigiliul are diametrul de 1,7 cm și grosimea de 0,3—0,4 cm, aflându-se în stare bună de conservare (fig. 1, a—d). În două puncte opuse ale marginii de sus și de jos, se păstrează urmele lăsate de sfoara sau șnurul de care era prins plumbul sigilar.

Pe aversul sigiliului se afla chipul Maicii Domnului Vlahernitisa, reprezentată bust, cu mâinile ridicate în atitudine de orantă, purtând pe cap «vălul sfânt» (ἡ ἅγια σκέπη), iar pe piept un medalion cu figura lui Hristos. Este tipul iconografic cunoscut sub numele de «Episkepsis», întâlnit cu începere din secolul al X-lea și folosit adesea pe medalioanele și sigiliile bizantine. Inițialele \overline{M} (ștearsă aproape în întregime) și $\overline{\Theta}$, de o parte și de alta a capului, înlocuiesc, din lipsă de spațiu, prescurtarea $\overline{MP \Theta Y}$, întrebuin-

¹ *Studii și referate privind istoria României*, Ed. Acad. R.P.R., București, 1954, partea I, p. 195—206.

² *Ibidem*, p. 217.

țată de obicei pentru numele grecesc al Maicii Domnului (Μητηρ Θεοῦ). Exemple ale unei astfel de înlocuiri a prescurtării obișnuite prin cele două inițiale se întâlnesc mai rar, dar ele nu lipsesc de pe sigiliile bizantine din secolele X-XII¹.

Pe revers, sigiliul poartă o scurtă legendă metrică (trimetru iambic), în limba greacă, scrisă în patru rinduri, cu litere în relief, înalte fiecare

Fig. 1. — Sigiliul lui Mihail, arhipăstorul Rosiei (1130—1145).

de 0,15—0,2 cm. Deși câteva litere din partea dreaptă, jos, sînt mai șterse decît celelalte, totuși textul se poate citi destul de ușor. Cuprinsul lui e următorul:

СΦΡΑΓ	Σφραγ[ις]
ΜΙΧΠΙΜΕ	Μιχ[αήλ] π[ο]ιμ[ε]
ΝΑΡΧΟΥΡ	νάρχου *Ρ-
ΩΣΙΑΣ	ωσίας

În traducere: « Sigiliul lui Mihail, arhipăstorul Rosiei ».

Aspectul grafic al legendei nu prezintă aproape nimic neobișnuit. Prescurtările CΦΡΑΓ, pentru cuvîntul σφραγίς² și ΜΙΧ (cu X deasupra),

¹ G. Schlumberger, *Sigillographie de l'empire byzantin*, Paris, 1884, p. 15—16 și urm., p. 56, 209, 399, 481, 619, 655; J. Ebersolt, *Sanctuaires de Byzance*, Paris, 1921, p. 50—51, fig. 9; L. Bréhier, *L'art chrétien*, Paris, 1928, p. 118—119; V. Laurent, « Byzantion », Paris-Bruxelles, 1930, t. V, fasc. 2, 1929—1930, p. 641, nr. 2; A. Grabar, *Martyrium*, t. II: *Iconographie*, Paris, 1946, p. 348.

² G. Schlumberger, *op. cit.*, p. 107, 116, 141, etc.; V. Laurent, *Les bulles métriques dans la sigillographie byzantine*, Atena-București, 1932—1937, nr. 381, 383, 384, etc.

pentru numele *Μιχαήλ*¹, sint adesea folosite. Înlocuirea diftongului *ou* cu vocala *ι*, în substantivul *ποιμενάρχης*, este ușor de înțeles pentru vremea de când datează sigiliul și din cauza lipsei de spațiu a acestuia. Trebuie menționat totuși că sigiliul de la Garvân este singurul cunoscut în care acest cuvânt se prezintă cu o astfel de anortografie.

Conținutul legendei arată clar că sigiliul a aparținut unui ierarh al Rosiei, cu numele Mihail, care, după condițiile de găsimă ale micului obiect, după tipul iconografic reprezentat pe sigiliu și după caracterele epigrafice ale legendei, trebuie căutat către sfârșitul secolului al XI-lea și în prima jumătate a secolului al XII-lea e.n.

Într-adevăr, titlul de *ποιμενάρχης* s-a dat totdeauna ierarhilor bisericii creștine, de preferință arhiepiscopilor și mitropoliților. Astfel, dintre sigiliile bizantine pe care le cunoaștem, numai patru cuprind un asemenea titlu, toate având legende metrice. Două din acestea aparțin la doi arhiepiscopi « ai bulgarilor », unul din secolele XI-XII, iar celălalt din secolul al XIII-lea. Al treilea sigiliu poartă numele unui mitropolit al Laodiceei din Frigia, care a trăit în secolul al XII-lea, iar al patrulea, pe acela al unui « arhipăstor al Tebei », foarte probabil din Beoția, unde se știe că, în secolul al XII-lea, a fost sediul unei mitropolii².

Cine era « Mihail, arhipăstorul Rosiei »?

Dintre toți episcopii și mitropoliții Rusiei, de la creștinarea acesteia până la marea invazie a tătarilor, din anul 1240, singurii cu precizie identificați ca purtând numele Mihail sint un episcop de Iuriev (pe râul Ros) și un mitropolit de Kiev³.

Episcopul Mihail de Iuriev este amintit de cronicile vechi rusești în anul 1072, ca luind parte la ceremonia transportării moaștelor sfinților Boris și Gleb de la Vișgorod la Kiev, și în anul 1073, cu prilejul sfințirii unei biserici, în lipsa mitropolitului grec Gheorghe al Kievului, care era plecat la Constantinopol.

Mihail, mitropolitul Kievului, este al unsprezecelea ierarh pe scaunul metropolitan al acestui oraș, fiind grec de origine, ca și alți predecesori ai săi. Mitropolitul Mihail a sosit de la Constantinopol la Kiev, în anul 1130. În legătură cu activitatea sa, izvoarele scrise au înregistrat mai multe evenimente. Astfel, unele cronicile vechi rusești ne informează că, chiar în anul sosirii, Mihail a hirotonit ca episcop de Novgorod pe un oarecare Nifon. În anul 1134, el pune și scoate de sub interdicție orașul Novgorod, unde chiar poposește, în ultima lună a anului, fiind primit cu mult alai. În schimb,

¹ G. Schlumberger, *op. cit.*, p. 71 și 582, nr. 4; R. Demangel-E. Mamboury, *Le quartier des Manges et la première région de Constantinople*, în « Recherches françaises en Turquie », 2, Paris, 1939, fig. 195, 5, 8, 18; fig. 196, 2, 13; pl. XIII.

² V. Laurent, *op. cit.*, nr. 264, 491, 527 și 712; *idem*, « Byzantion », tom. V, fasc. 2, 1929—1930, p. 631—632, 652—654; Nil Doxapatrui, *Migne*, P. G., t. 132, col. 1109; G. D. Kapsalis, *Θῆβαι*, în *Μεγάλη Ἑλληνική Ἐγκυκλοπαίδεια* t. 12. Atena 1930, p. 640. Cf. Teodor Studitul, în *Migne*, P. G., t. 99, col. 816, B. c.: *ποιμνάρχης* și Vasile Ahrhidinul arhiep. Tesalonic, în *Migne*, P. G., t. 119, col. 929, C: *ἀρχιποιμήν*. Pentru episcopi sigiliile folosesc titlul: *ποιμήν*,

³ Datele de mai jos cu privire la cei doi ierarhi se află la N. de Baumgarten, *Chronologie ecclésiastique des terres russes du Xe au XIIIe siècle*, în « Orientalia christiana », 1, Roma, 1930, vol. XVII, p. 161, 163; anii 1072—1073; 1130—1147. A se vedea, pe lângă bibliografia indicată de acest autor, M. D. Priselkov, *Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X—XII вв.*, S. Petersburg, 1913, p. 337—338, 341, 368—370.

incercarea sa de a împiedica pe locuitorii Novgorodului să atace pe cneazul Gheorghe al Suzdalului nu e ascultată. Mai mult, mitropolitul împreună cu toți insoțitorii săi sînt împiedicați să plece pînă în luna februarie a anului următor, pentru a nu da de știre dușmanilor despre pregătirile de război care se făceau atunci la Novgorod. În anul 1136, mitropolitul Mihail contribuie la împăcarea lui Iaropolk al II-lea Vladimirovici, cneazul Kievului, cu Vsevolod Olgovici, cneazul Cernigovului. Mai tîrziu cu un an, același mitropolit hirotonește pe primul episcop al Smolenskului, un oarecare Manuel, grec de neam. Un alt grec e ridicat pe tronul episcopal din Vladimir-Volînsk. În anul 1139, după moartea lui Iaropolk al II-lea, mitropolitul Mihail, în fruntea clerului, merge în întîmpinarea lui Viaceslav Vladimirovici, după cum era obiceiul la sosirea noului cneaz al Kievului. Prin mijlocirea ierarhului grec, Viaceslav negociază cu Vsevolod de Cernigov cedarea tronului de Kiev. În anul 1141, mitropolitul Mihail sfințește pe episcopul de Pereiaslavl, iar cu doi și trei ani mai tîrziu, pe episcopii de Cernigov, Poloțk și Turov.

În anul 1145, silit foarte probabil de curentul potrivnic numărului mare al ierarhilor și călugărilor greci din Rusia, mitropolitul Mihail pleacă pentru totdeauna la Constantinopol. Înainte de părăsirea Kievului, el interzice să se mai slujească în catedrala Sfintei Sofii din acest oraș, pînă cînd va sosi de la Constantinopol un nou mitropolit, sfințit de patriarh. Însă voința sa și curentul grecofil este învins de curentul de eliberare a bisericii rusești de dependența ei față de Bizanț. În fruntea acestui curent, care se confunda cu năzuințele poporului rus, se afla de data aceasta marele cneaz al Kievului Izeaslav al II-lea Mstislavici. La propunerea lui, este ales în anul 1147, ca mitropolit al Kievului, învățatul călugăr rus Clement din Smolensk¹. Cit despre grecul Mihail, nu se mai știe nimic, decît că în anul 1171 trăia la Constantinopol, în vîrstă de peste 80 de ani².

Întrebarea ce se pune este căruia dintre cei doi ierarhi amintiți mai înainte îi aparține sigiliul descoperit în așezarea feudală timpurie de la Garvăn?

Acest lucru îl arată în bună parte titlul de « arhipăstor », acordat de obicei arhiepiscopilor și mitropoliților. Un răspuns mai precis îl dă limba legendei de pe revers, care indică pe mitropolitul Mihail al Kievului, ca unul care era grec de neam. Cel mai limpede însă arată cui a aparținut sigiliul, atributul *Ρωσίας, care reprezintă numele diocezei ecleziastice pe care o conducea « arhipăstorul Mihail ».

Termenul « Rosia » se întîlnește mai întîi în izvoarele literare bizantine. În secolul al X-lea, unele dintre aceste izvoare îl întrebuițează deseori³, alături de cuvîntul Ρῶς, mult mai vechi și mai răspîndit⁴. Prin cuvîntul « Rosia » scriitorii de limba greacă numeau cea ce cronicile vechi rusești înțelegeau prin expresiile « Rus » și « Ruskaia zemlia », adică în primul rînd și de obicei teritoriul kievean cu regiunea riului Ros și a Niprului mijlociu,

¹ Pentru amănunte, a se vedea N. de Baumgarten, *op. cit.*, p. 72—74 și B. Grekov, *La culture de la Russie de Kiev*, Moscova, 1947, p. 55, 59, 60, 63.

² N. de Baumgarten, *op. cit.*, p. 73, nota 1.

³ Const. Porfirogenetul, *De administrando imperio*, Budapesta, 1949, ed. Gy. Moravesik, cap. II, 4, 8; VI, 5, IX, 1,3,5; 67; XXXVII, 42, 43, 47; XLII, 4, 62.

⁴ B.A. Rîbakov, « Советская Археология », t. XVII, 1953, p. 49—50, 61, 91, nota 2 și p. 100.

iar, în general, totalitatea teritorială a slavilor de răsărit¹. Împăratul Constantin Porfirogenetul² și cronicarii bizantini Cedren-Skylitzes³ și Ioan Zonara⁴ numesc, primul pe cneazul Igor și ceilalți doi pe cneazul Sviatoslav al Kievului, cu titlul de «conducător al Rosiei» (ἄρχων Ῥωσσίας). Asemănarea dintre această titulatură și cea din legenda sigiliului de la Garvân este cum nu se poate mai grăitoare. Existența unui singur mitropolit la Kiev, nu numai pentru «Pământul rusesc», în înțelesul restrâns al cuvintului, dar pentru întregul teritoriu locuit de slavii răsăriteni, în perioada de timp ce ne interesează, îi da dreptul acestuia să se intituleze «arhipăstorul Rosiei», așa după cum cneazul, care își avea reședința în același oraș, era socotit «conducătorul Rosiei».

În afară de Rosia propriu-zisă, unele izvoare din secolul al XII-lea mai menționează o Rosie, care în cazul de față merită de asemenea să fie luată în seamă. Astfel, în harta din anul 1154 a geografului arab Idrisi, este amintit un oraș cu numele «Rusia, ai cărui locuitori sînt în război continuu cu cei din Matracha». Despre acest oraș se spune că era așezat pe malul unui riu cu același nume, care izvorește din munții Cocaia. Orașul Rusia se afla la distanță de 27 mile de Matracha (Tmutarakan)⁵. După interpretarea recentă a arheologului sovietic B.A. Ribakov, prin orașul Rusia trebuie înțeles vechiul Korcev, astăzi orașul Kerci, iar prin riul Rusia, riul Severski Doneț, care în vremea «Cintecului oastei lui Igor» se numea «Marele Don». Idrisi, ca toți călătorii care nu cunoșteau decît litoralul Mării Negre, fără să pătrundă în Marea de Azov, considera strîmtoarea Kerci drept gura riului Don. În felul acesta se explică afirmația geografului arab că orașul Rusia se afla pe malul riului cu același nume⁶.

Într-un act din anul 1169, provenind de la împăratul bizantin Manuel Comnenul, ale cărui privilegii au fost reinnoite de o diplomă dată de Isaac Anghelos, la 1192, se interzicea corăbiilor genoveze să facă comerț în ținuturile Rosiei (Ῥωσσίας) și Matrachei, aflătoare atunci în stăpînire bizantină. Sub aceste nume trebuie înțelese aceleași orașe de mai înainte, așezate unul pe un mal și altul pe celălalt ale strîmtoării Kerci⁷. Legătura între așezarea feudală timpurie de la Garvân și orașul Rosia se putea face pe Dunăre și, mai departe, pe drumul maritim care, pornind de la Constantinopol continua pe lingă țărmurile de vest și nord ale Pontului Euxin, pînă la Tmutarakan. Acest oraș ajunsese un mare port comercial și «punctul de întoarcere al itinerariilor Mării Negre»⁸. Descoperirea în așezarea de la Garvân

¹ B. A. Ribakov, „Советская Археология“, t. XVII, 1953, p. 28, 34, 35, 37, 39, 99, 103 — 104; M. N. Tihomirov, «Вопросы Истории», 1953, fasc. 11, p. 93—96; *Очерки истории СССР IX—XIII вв.*, Ed. Acad. de Științe a U.R.S.S., Moscova 1953, p. 69—79 și *Atlas*, hărțile nr. 1, 3, 4, 6. Cf. Nil Doxapatrîi, *op. cit.*, col. 1105—1106: ἡ μεγάλη Ῥωσία.

² Const. Porfirogenetul, *op. cit.*, cap. 9, r. 5.

³ G. Cedren, *Hist. compendium*, Bonn, 1839, t. II, p. 372, r. 10. Cf. *ibid.*, p. 478, r. 20—21.

⁴ I. Zonara, *Epitome historiarum*, Bonn, 1897, t. III, cartea XVI, cap. 27, p. 513, r. 8.

⁵ Idrisi, *Géographie*, trad. fr. de A. Jaubert, Paris, 1840, t. II, p. 395—396, 400—401.

⁶ B. A. Ribakov, «Краткие сообщения» (ИИМК) 1952, fasc. 43, p. 13, 16—20, 24, fig. 8, 14.

⁷ Textul actului se află la Fr. Miklosich — I. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi*, Viena, 1865, t. III, p. 35; A. A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea*, Cambridge, Massachusetts, 1936, p. 144—145 și N. Bănescu, «Anal. Acad. Rom., Mem. Sect. Ist.», seria III, t. XXIII, 1941, p. 120 și 129, înțeleg prin «Rosia» din acest act ținutul de la gura Donului; B. A. Ribakov, *op. cit.*, p. 19, precizează că este vorba de orașul Kerci.

⁸ B. A. Ribakov, *op. cit.*, p. 18, 19, 44.

a unor elemente de cultură materială foarte asemănătoare cu cele din centrele de pe țărmul de nord al Mării Negre constituie o bună dovadă în această privință¹. De aceea, judecând din acest punct de vedere, ar fi posibil ca sigiliul despre care e vorba să provină din orașul Rosia (Kerci). Până acum însă nu se cunoaște nici un ierarh cu numele Mihail, a cărui reședință să se fi aflat în secolele XI-XII în acest oraș, deși urmele creștinismului și ale unui scaun episcopal urcă aici, în anticul Pantikapaion (Bosporos), până în secolele III și IV ale e.n.², iar din perioada de timp ce ne interesează s-au identificat chiar unii « arhiepiscopi », care însă se intitulează « ai Bosporului »³, niciodată « ai Rosiei ». Singura ipoteză valabilă rămâne prin urmare aceea că sigiliul descoperit în vara anului 1954 la Bisericuța-Garvăn aparține lui Mihail, mitropolit al Kievului între anii 1130 și 1145.

În ceea ce privește termenul grecesc *Ρωσία, sigiliul bizantin de la Dincgetia-Garvăn este, ca vechime, al doilea document arheologic cunoscut până în prezent pe care se întilnește această denumire. Primul este tot un sigiliu bizantin de plumb, publicat de G. Schlumberger încă din a doua jumătate a secolului trecut⁴. El aparține Teofanei, fiică a cunoscutei familii bizantine Muzalon, căsătorită pe la anul 1082 cu cneazul rus de Cernigov Oleg Sviatoslavici, care a fost și cneaz al Tmutarakanului, între anii 1074 și 1079 și 1083 și 1094⁵. Identificarea acestei « arhontise a Rosiei », cum se intitulează în acel sigiliu (... Θεοφανοῦ ἀρχοντήσῃ *Ρωσίας τῆ Μουζαλωνήσῃ), cu soția unui oarecare Muzalon, conducător (ἄρχων) al unei theme sau provincii bizantine cu numele « Rosia », de la gurile Dnului⁶, pare puțin probabilă, deoarece o astfel de themă bizantină nu e cunoscută. Existența ei nu rezultă clar nici din legenda sigiliului. Se știe, dimpotrivă, că « Rosia » este numele vechi al orașului Kerci, iar titlul de ἄρχων, după care și soția cneazului Oleg Sviatoslavici se numea ἀρχόντισσα era un termen obișnuit la bizantini atit pentru cneazul Rusiei kievene, cit și pentru alți prinți străini⁷. Dacă pentru secolul al XII-lea se poate totuși vorbi despre un teritoriu cu numele « Rosia » în regiunea Dnului, acesta nu este altul decât podișul central rusesc, de unde izvorăsc toți afluenții Dneștului. Acolo se afla regiunea despre care Idrisi afirmă că era locuită de « turcii cunoscuți sub numele de Rûs » și tot în acea parte presupunem că trebuie așezată așa-numita « Rusie exterioară », menționată de același geograf arab⁸.

Prezența sigiliului amintit în așezarea de la Bisericuța-Garvăn trebuie pusă în legătură cu vreo scrisoare trimisă de ierarhul grec de la Kiev unui alt ierarh, foarte probabil unui episcop de același neam cu el, aflător în acest loc. Crucea pectorală-relicviar, din aur cu pietre semiprețioase, descoperită mai înainte, este cel dintâi indiciu al existenței unui episcop în așe-

¹ « S.C.I.V. », V, 1954, nr. 3-4, p. 525-527.

² V.F. Huidukevici, *Боспорское царство*, Moscova-Leningrad, 1949, p. 465-466; H. Leclercq, *Kertch*, în *Dict. d'archéol. chrét. et de liturgie*, Paris, 1928, t. VIII, 1, col. 728-732.

³ Le Quien, *Oriens christianus*, Paris, 1740, t.I, col. 1327-1328.

⁴ G. Schlumberger, *op. cit.*, p. 432-433.

⁵ B.A. Ribakov, *op. cit.*, p. 19; B. Leib, *Rome, Kien et Byzance à la fin du XIe siècle*, Paris, 1924, p. 170.

⁶ N. Bănescu, *op. cit.*, p. 130-132.

⁷ Constantin Porfirogenetul, *De cerimoniis aulae byzantinae*, Bonn, 1829, cartea II-a, cap. 48, p. 681-691. Cf. N. Bănescu, *op. cit.*, p. 131. A se vedea și mai sus p. 193.

⁸ Edrisi, *op. cit.*, p. 399, 401, Cf. B. A. Ribakov, *op. cit.*, p. 20, 24, 38.

zarea de la Dunărea de Jos¹. Sigiliul de față constituie o dovadă mai mult în același sens, aducând date mai precise și subliniind încă o dată caracterul feudal al așezării. El arată, în plus, rolul ierarhiei bisericești în orînduirea feudală a centrului de viață unde a fost găsit. Centrul superior de care va fi depins din toate punctele de vedere așezarea feudală timpurie de la Biserița-Garvăn va fi fost Dorostolon (Silistra), capitala ducatului sau themei bizantine Paristrion, din care ea făcea parte și unde, în această vreme, se afla o mitropolie, supusă patriarhiei de Constantinopol². În acest caz scrisoarea ce nu s-a păstrat și pe care a însoțit-o sigiliul, a avut mai curînd un caracter personal decît unul oficial. Același caracter îl presupun în parte și dimensiunile mici ale obiectului, ca și legenda metrică a acestuia³. Oricum, sigiliul despre care s-a vorbit a ajuns în așezarea de la Garvăn în urma multiplelor legături existente între clasa conducătoare a statului feudal de Kiev, pe de o parte, Bizanț și așezările de la Dunărea de Jos, pe de altă parte. Un rol deosebit de important în menținerea acestor legături îl aveau grecii, cu variatele lor îndeletniciri. Ni se face astfel cunoscut un nou aspect al relațiilor dintre Rusia kieveană și micul tîrg feudal de pe ruinele cetății romane Dincgetia, al cărui nume din secolele X - XII încercările noastre de identificare din ultimul timp încă nu l-au putut afla⁴.

СВИНЦОВАЯ ПЕЧАТЬ ОДНОГО ИЕРАРХА РОССИИ В ПОСЕЛЕНИИ ГАРВЭН

(КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ)

В поселении Гарвэн, Галацкая область (древняя Диногетия), при археологических раскопках 1954 г. была найдена свинцовая печать, имеющая большое значение для изучения истории связей этого поселения и Киевской Руси (рис. 1 а — д).

Стратиграфические условия нахождения этого маленького предмета, иконографический тип, изображенный на нем, и эпиграфический шрифт легенды показывают, что она относится к XI—XII вв.

На лицевой стороне печати изображен лик богородицы Влакернитиса; на оборотной стороне находится метрическая легенда: Σφραγ[ις] Μιχ[αήλ] Π[ο]υμ[ε]νάρχου Ρωσίας*, из которой следует, что печать принадлежала иерарху России по имени Михаил. Слово πομ[ε]νάρχης и греческий язык легенды приводят к заключению, что эта печать греческого митрополита в Киеве Михаила, датируемая 1130—1145 гг.

Под словом «Россия», впервые встречающемся в византийских литературных источниках, греческие писатели обычно подразумевали киев-

¹ * S.C.I.V. », IV, 1953, nr. 3—4, p. 663—665.

² Nil Doxapatril, *op. cit.*, col. 1105 și 1109, nr. 42.

³ Cr. Gh. Schlumberger, *op. cit.*, p. 13; V. Laurent, *Les bulles métriques . . .*, p. 4. Nu este exclusă nici posibilitatea ca Mihail să fi scris după sosirea sa la Constantinopol, unde își va fi păstrat mai departe titlul de « arhipăstor al Rusiei ».

⁴ Rămîne încă neconfirmată ipoteza mai veche a lui J. Lelewel (*Géographie du moyen âge*, Breslau, 1852, t. III, p. 125) că numele *Ghorlou*, *Gholouni*, *Galuni*, din descrierea geografului arab Edrisi (1154), s-ar referi la așezarea de pe ruinele cetății romane *Dinogetia*. Cf. C. Brătescu, « Analele Dobrogei », 1920, t. I, p. 38, harta.

скую территорию с областью реки Рос и среднего Днестра, и вообще всю территорию восточных славян.

Кроме этой России в XII в. упоминается еще одна Россия у устья Дона. Под ней последнее время современная советская историография (Б. А. Рыбаков) подразумевает город Керчь. Открытие в поселении Гарвэн некоторых археологических памятников, напоминающих памятники XI—XII вв., найденные на побережье Черного моря, показывают, что печать могла быть занесена в эту область из города Россия (Керчь). Однако, до сих пор неизвестно ни одно духовное лицо по имени Михаил, местопребыванием которого в XI—XII вв. мог бы быть этот город. Известно также, что архиепископы Керчи назывались «Босфорскими» и никогда «Роскими».

Что касается термина «Россия», византийская печать из Диногетии-Гарвэн является вторым известным до сих пор археологическим документом, в котором встречается это название. Первым документом является византийская печать конца XI в., о которой ранее было сообщено Г. Шлумбергом и которая позже была изучена Н. П. Лихачевым и Н. Банеску. Под словом «Россия» на этой первой печати следует понимать территорию Киевского русского государства.

Присутствие печати архиепископа России Михаила в поселении Гарвэн должно быть связано с одним письмом, посланным греческим иерархом в Киев другому находящемуся там иерарху одной с ним национальности.

ОБЪЯСНЕНИЕ РИСУНКОВ

Рис. 1. — Печать архиепископа России Михаила (1130—1145).

LE SCEAU D'UN PRÉLAT DE RUSSIE TROUVÉ DANS L'ÉTABLISSEMENT DE GARVÂN

(RÉSUMÉ)

Dans l'établissement féodal de Bisericuța-Garvân (région de Galatz) — l'antique *Dinogetia* — on a trouvé, à l'occasion des fouilles archéologiques de l'été de 1954, un petit *sceau de plomb* qui présente une importance particulière pour l'histoire des relations de cet établissement avec la Russie de Kiev (fig. 1, a—d).

A l'avant, le sceau porte l'image de la Sainte-Vierge Vlachernitissa. Au revers se trouve une courte légende métrique, en langue grecque, dont le contenu est le suivant: Σφραγ[ις] Μιχ[αήλ] Π[ο]ιμενάρχου Ῥωσίας, c'est-à-dire: «sceau de Michel, pasteur suprême de la Russie».

Le contenu de la légende montre clairement que ce sceau a appartenu à un hiérarque de Russie, appelé Michel, lequel, d'après les conditions stratigraphiques où fut trouvé le petit objet, le type iconographique qui y est représenté et les caractères épigraphiques de la légende, doit être cherché vers la fin du XIe siècle ou la première moitié du XII siècle de notre ère. Le titre de Ποιμενάρχης, que l'on donnait d'habitude aux archevêques et aux métropolitains, ainsi que la langue grecque de la légende du revers du sceau ont

conduit l'auteur à la conclusion qu'il a appartenu au métropolite Michel de Kiev, d'origine grecque. Arrivé de Constantinople en 1130, le métropolite Michel déploya une intense activité pastorale et politique. En 1145, forcé probablement par le courant hostile au grand nombre de prélats et de moines grecs de Russie, le métropolite Michel s'en retourna pour toujours à Constantinople.

Le terme de « Rossia » se rencontre d'abord dans les sources littéraires byzantines. Au Xe siècle, Constantin Porphyrogénète l'emploie plusieurs fois. Par le mot « Rossia », les écrivains de langue grecque entendaient, en premier lieu, le territoire de Kiev avec la région de la rivière Ros et du Dniéper Moyen et, en général, la totalité des territoires des Slaves orientaux.

Outre la Rossia proprement dite, on trouve mentionnée, au XIIe siècle, une Rossia aux bouches du Don. Par cette dernière, l'historiographie russe récente (B.A. Rybakov) entend la ville de Kertch. La découverte dans l'établissement de Garvăn de vestiges archéologiques, ressemblant à ceux des XIe—XIIe siècles, du littoral septentrional de la Mer Noire, indique qu'il est fort possible que ce sceau provienne de la ville de Rossia (Kertch). Mais on ne connaît pas, à ce jour, de prélat appelé Michel qui eût eu sa résidence dans cette ville aux XIe—XIIe siècles. On sait d'ailleurs que les archevêques de Kertch s'intitulaient « du Bosphore » et jamais « de la Rossia ».

Quant au terme de « Rossia », le sceau byzantin de Dinogetia-Garvăn est le second document archéologique connu à ce jour où l'on rencontre cette dénomination. Le premier est également un sceau byzantin de la fin du XIe siècle, publié d'abord par G. Schlumberger et, ensuite, par N.P. Likhatchev et N. Bănescu. Par le mot « Rossia », figurant sur le sceau, on doit également entendre le territoire de l'Etat russe de Kiev.

Le présence du sceau « du prélat Michel de la Rossie » dans l'établissement de Garvăn doit être mise en rapport avec quelque lettre envoyée par ce hiérarque grec de Kiev à un autre prélat, fort probablement à un évêque de même origine, qui se trouvait à cet endroit. Le sceau dont s'occupe l'auteur constitue une preuve de plus des relations qui ont existé entre Kiev et l'établissement de Garvăn et souligne encore une fois le caractère féodal de ce dernier.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. — Sceau de Michel, pasteur suprême de la Rossie (1130 -- 1145).
